

Abrorxon ASATULLOYEV,
Falsafa fanlari doktori (PhD)

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshiliev taqrizi asosida

TURKISTONNING IJTIMOY – SIYOSIY VA MADANIY HAYOTIDAGI O'ZGARISHLARNING ABDURAHMON TOSHKANDIY DUNYOQARASHI VA IJODIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Jadid ma'rifatchilik vakili Abdurahmon Sayyoh o'z fikr-mulohazalarini jurnal tahririyati doirasida har bir sonidagi maqolalar orqali matbuotda yuksak darajada bayon etib bordi. Ushbu maqolalar o'z zamoni olimlarining Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotga bo'lgan munosabatlarini aniqlab berishda muhim ahamiyatga egadir. Shu sababli Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'z zamonasining matbuoti bo'lmish Abdurahmon Sayyoh muharrirligi ostidagi "Al-Isloh" jurnali vositasida tadqiq etish aniq xulosalar chiqarib, ob'ektiv fikr bildirishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: Ma'rifatchilik, maorif, san'at, matbuot, "Al-Isloh", bank munosabati, mustamlaka hudud, mardikorlik, siyosiy mojaro, axloq masalalari.

THE EFFECT OF CHANGES IN THE SOCIAL - POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF TURKEY ON THE WORLD VIEW AND CREATION OF ABDURAHMAN TASHKANDI

Annotation

Abdurahman Sayyoh, the representative of Jadid Enlightenment, expressed his opinions in the press at a high level through articles in each issue of the magazine. These articles are important in clarifying the relationship of the scientists of their time to the socio-political and cultural life in Turkestan. Therefore, the research of social and political events in Turkestan through the means of "Al-Isloh" magazine under the editorship of Abdurrahman Sayyoh, which is the press of its time, is the basis for drawing clear conclusions and expressing an objective opinion.

Key words: Enlightenment, education, art, press, "Al-Isloh", banking relations, colonial territory, labor, political conflict, moral issues.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТУРЦИИ НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ТВОРЧЕСТВО АБДУРАХМАНА ТАШКАНДИ

Аннотация

Абдурахман Сайёх, представитель «Джадид Просвещения», выражал свое мнение в прессе на высоком уровне посредством статей в каждом номере журнала. Эти статьи важны для выяснения отношения ученых своего времени к общественно-политической и культурной жизни Туркестана. Поэтому исследование общественно-политических событий в Туркестане средствами журнала «Аль-Ислах» под редакцией Абдурахмана Сайёха, являющегося прессой своего времени, является основой для того, чтобы сделать однозначные выводы и высказать объективное мнение.

Ключевые слова: Просвещение, образование, искусство, пресса, «Аль-Ислах», банковские отношения, колониальная территория, труд, политический конфликт, моральные проблемы.

Kirish. Ma'rifatchilik asosan uch sohada tezkorlik bilan rivojlanib bordi. Bular - maorif (yangicha maktablar ochish, ta'lim shaklini yaxshilash), san'at (ma'naviy adabiyot, teatr) va matbuot. Asosiy maqsad millatni, bir jihatdan, ilm-ma'rifatchilikni qilish bo'lsa, ikkinchi jihatdan, xalqning axloqiy salohiyatini oshirish va mana shu jihatlarning birlashuvi natijasi o'laroq o'zligini, o'z qadriyatini tushungan ilmiy insonni tarbiyalash edi. Turkiston ma'rifatchilari tomonidan mana shu niyatni ro'yobga chiqarish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayol-qizlarning bilimli, har tomonlama yetuk axloq-odob namunasi bo'lishlari uchun ilm-ma'rifatchilik egallari ichida say-harakatlar boshlandi. Holbuki, oiladagi farzand tarbiyasi, ya'ni barkamol avlod tarbiyasi ko'pincha onalar bilan bog'liqligi barchaga ma'lum bo'lib qolgan edi. Aytib o'tish kerakki, peshqadam, o'qimishli ayollar qizlar maktablarini ochib maktabdorchilik qilib qolmay, balki axloqiy-tarbiyaviy risolalar ham ijod qilish bilan kelgusidagi ma'rifatchilik onalarni tarbiyalash jarayoniga hissa qo'shdilar. Shu jihatdan Sankt-Peterburgda 1898-1899-yillarda ketma-ket ikki bora chop qilingan "Muosharat odobi" ("Turmush odobi") risolasi o'sha paytda muhim ahamiyatga molik edi. "Agar xotun o'qigan bo'lsa, o'zining kim ekanligini, vazifasi nimadan iborat ekanligini shak-shubhasiz biladi. Bolalarini esa go'zal tarbiya qiladi, eri bilan yaxshi muomalada bo'ladi va nihoyat Alloh taoloning amriga muvofiq hayot kechiradi"[1;16], - deyilgandi risolada. Bunda ayol-qizlarning oiladagi o'rni, oilaviy yumushlari, er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, farzand tarbiyasi, xonadonni yuritish, nikoh va muhabbat haqida mazmunli tushunchalar aytib o'tiladi. Shu bilan birga uy xizmatchilari bilan munosabatda bo'lganda insof va adolatga amal qilib, ularning ham xo'jayinlari kabi inson ekanliklarini unutmaganda holda ish olib borishlari kerakligi bildirib o'tiladi, oilaning farovon hayot kechirishi uchun yordam beradigan oqilona nasihatlar keltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jadid ma'rifatchilik vakili Abdurahmon Sayyoh "Al-Isloh" jurnalida ijtimoiy-siyosiy mazmundagi maqolalarni chop etishida unga qandaydir talab yoki tazyiqlar bo'lgan albatta. Quyidagi maqola sabab ko'tarilgan bahslar bunga aniqlik kiritadi, deb o'ylaymiz. Jurnalning 1916-yil 4-sonida "Bank xususidagi savollarga javob" nomli maqola chop qilinadi. Bunda ushbu savollar aniqlanadi: Hozirda bir qancha insonlar duch kelgan bank bilan muomala qilish va undan istifoda qilib, pul olib, pul qo'yishning haromligi aniq isbot bilan sobit bo'lganmi yoki yo'q?

Bank munosabati sudxo'rlik bo'lib, harom bo'lgan taqdirda, bank bilan munosabatda bo'lishga va bu holat shariatga yo'l va joizlik bormi yoki yo'qmi?

Foyda tufayli bank munosabatidan paydo bo'lgan pullarni shar'iy ishlarga sarflasa joizmi yoki yo'q?

Maqolada savollarga javob aks etib, bank bilan munosabat qilmaslikka musulmonlarni chorlaydi.

Abdurahmon Sayyoh ushbu maqolani 1916-yil 15 fevralda bosib chiqaradi va tilmoch Mamedov maqolani hukumat rahbarlariga tarjima qilib beradi.

Adabiyot tahlili va metodikasi. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxividagi ma'lumotlar yuqoridagi maqola nashr qilingandan keyingi tarixiy voqealarni yoritib beradi". Ya'ni, 30 mart kuni Abdurahmon Sayyoh qatnaydigan Sebzor dahasining Eski Jo'va mahallasidagi Beklar Begi madrasasida kechasi soat 1 dan 15 daqiqa o'tganda Turkiston muhofaza

bo'limining buyrug'iga asosan politsiya pristavi Ivashkevich tekshiruv o'tkazadi. Oqibatda Abdurahmon Sodiqov nomiga berilgan pasportni topadi. Bu jarayon Abdurahmon Sayyoh nomiga ish ochilganini bildirib turibdi. Jarayonlar keyinchalik shu tahlilida davom etadi.

1916-yil 2 aprelda Sirdaryo harbiy gubernatori vaqtincha vazifasini bajaruvchisi Turkiston general gubernatoriga ushbu "Bank xususidagi savollarga javob" nomli maqolani chop qilgani uchun jurnalni yopib, uning maxfiy asoschisi va yetakchisi Munavvar qorini Turkistondan surgun qilinishini so'raydi. Bu hujjatni harbiy gubernator general-mayor Gepperi, gubernator yordamchisi polkovnik Semyonov, maslahatchi polkovnik Dolinskiy, ish yurituvchi yordamchisi Stepanovlar imzolaydilar. "1916-yil 15 apreldagi Volkovning maxfiy hisoboti" da Toshkentlik sarlardan Abdurahmon Sayyoh Sodiqov Munavvar Qori Abdurashidxonovni boshqaruvi ostida 2 haftada 1 bora "Islah" deb atalgan sariq tilidagi diniy-axloqiy jurnalni nashr etilishini ta'minlagan, deb bayon qilingan. Volkov bank haqidagi maqolani sabab qilib, jurnalning keyingi sonida bankning joizligi to'g'risida maqola chop qildirib, keyin ularni Turkistondan tashqariga badarg'a etilishlarini so'raydi. Bu orqali u Munavvar qorini surgun qilib, jazolamoqchi bo'ladi. "Al-Islah"da chop etilgan maqola unga asosli bahona bo'lgan edi. Biroq Volkov jarayonni biroz chigallashtirish uchun oxrankaning maxsus topshiriqlar bo'yicha ishchisi Mixail Narishkinni ishga soladi. U rus imperatorining 1881-yil 14 avgustda qabul qilingan "Davlat tartibi va tinchligini saqlash choralari to'g'risida" deb nomlangan ustaviga asosan Munavvar qori Abdurashidxonovni so'roq qiladi. Munavvar qori "Al-Islah"da aytilgan fikrlarga aloqasi yo'qligini bildirar ekan, Qur'oni karimda "sudxo'rlik qilmanglar" degan oyat bor, deb ichidan maqolada bayon qilingan fikrni ma'qullaydi. Volkov ham, Narishkin ham javobdan ko'ngli to'lmagach, Munavvar qoridan ushbu shaklda tilxat yozdirib olishadi: "1916-yil 23 aprel. Turkiston tuman maxfiy bo'limida ul baland darajalik Turkiston general-gubernatorining buyrug'iga asosan menga ma'lum qilinadi: "Al-Islah" jurnalini nashr etishda ishtirok etib, uning sahifalarida Rus imperiyasining manfaatlariga zid, ayniqsa, "Banklar xususidagi savolga javob" kabi maqolalarni kiritsam, men Turkiston o'lkasidan surgun qilinadurman. Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li". Volkovning tazyiqi bilan yuqoridagi maqolaga raddiya tarzida jurnalda quyidagi maqola joy oladi.

Jurnalning 1916-yil 15 maydagi 10 sonida "Bank bilan muomala qilish"[2:304] nomli maqola chop etilgan. "Islah"ning 4-sonida bank to'g'risidagi savolga javob berilgan ekan. Unda musulmonlarning bank ishiga aralashishlari shariatga qarama-qarshi ish deb bayon qilingan ekan. Bu shaklda musulmonlarning ijaraga pul olib, pul qo'yishlari borasida yaxshi emas deganlari to'g'ri bo'lmay, bank bilan aloqada bo'lgan bir qancha musulmonlarni gumonga solsa kerak. Zero, shariat bor bo'lib turgan musulmonobod Turk davlatida ham musulmonlar banki va zaxiralari bor. Hattoki vaqf uchun alohida bank ham bo'lib, u bank bilan ha o'zi va shayxul-islom boshliq nuroniy ruhoniylar muomala qilib turibdi. "Islah"ning 4-sonidagi javobga ochiq dalil bo'lsa kerak. Javob maqolada ha (halif so'zining to'liq yozilmaganligi A.A.) so'zi takror tekshiruv holatini davom etishiga omil bo'ldi. Tergov qilinganlar jurnal muharriri Abdurahmon Sodiqov, litografiya ishchilari Mirg'ani Mirxalilov, Trofim Simonov Kobilkovskiylar o'zlarining bildirgilarida halif so'zini l va f harflari toshbosma uslubi tufayli tushmay qolganligini bildirib o'tadilar va Abdurahmon Sodiqov jurnalning 12-sonida takror tekshirib chop etishga so'z beradi. Haqiqatan, jurnalning 1916-yil 15 iyundagi 12-sonida maqolani to'g'ri shaklda takror chop ettiradi.

Ammo maqola chop ettirilgunga qadar, "1916-yil 7 iyunda davlat xodimi Narishkin Turkiston rayon muhofazasi bo'limining buyrug'iga binoan imperatorning 1881-yil 14 avgustdagi "Davlat tartibi va tinchligini saqlash choralari to'g'risida" deb nomlangan nizomiga asosan Munavvar qori Abdurashidxonovni tergov qiladi". Bizga ochiq bo'lmagan sabablarga binoan berilgan savollarga Munavvar qori shu shaklda javob beradi:

"Men biror marotaba musulmonlarning jurnali "Al-Islah"da ishtirok etmaganman, men oldin ham qabul qilmaganman, hozir ham shunday. Men hech qachon jurnalni o'qimaganman. Chunki u eski davr musulmon hayotini yoqlab chiqadi. Men yangi usul maktabi muallimi sifatida "Islah" jurnali borasida shuni ta'kidlashim mumkinki, bu jurnalni chop qilinishiga men ijozat bermaganman va bu jurnal menga maqbul emas. Jurnalda nashr qilingan "Bank haqidagi savollarga javoblar" maqolasi haqida xabarim bor xolos, uni mutolaa qilmaganman ham. Bu maqolani chop etilishiga men noroziman, shuningdek, Qur'onning o'zida bu borada tahminan "Foizga ko'paytirishga bermanglar" deyilgan. Qolaversa Qur'onida bank borasida biror bir ko'rsatma yo'q. Muhammadning o'zi aytadi: "hattoki ta'qiqlangan narsalarga ham zaruratda ruxsat beriladi". Hozirgi savdo dunyosida banksiz va unda musulmonlarni ishtirokisiz anglab bo'lmaydi. Men musulmonlarni bank jarayonlarida qatnashishi shariatga teskari emas, deb bilaman. Musulmon davlati Turkiyada ham banklar faoliyat yuritib turibdi va musulmonlar unda qatnashib turibdi. Boshqa biror narsa deya olmayman". Munavvar qorining bu kabi javob berishi, ehtimol, jazodan qutulib qolish uchun bo'lgandir.

Natijalar va muhokama. Yuqorida keltirilgan so'roq savol-javoblaridan ayon bo'ldiki, Abdurahmon Sayyoh va "Al-Islah" jurnali hamisha chor hukumatining tekshiruv ostida bo'lgan. Biroq Abdurahmon Sayyoh jurnalda bir qator ijtimoiy-siyosiy, tarixiy mazmundagi maqolalarni chop etgan.

Abdurahmon Sayyoh chop etgan Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy hayotni yoritgan maqolalardan biri "Shavkati va davlati davomli buyuk hukmdor va sevimli imperatorimiz hazratlarining Turkiston o'lkasidan g'animga qarshi ko'ksilarini tutib turgan qahramon askarlarga ko'mak uchun ishchi so'rashlari haqida bir-ikki xayrihohona so'z"[3:462-469] nomli maqoladir.

Abdurahmon Sayyoh chop etgan bu maqola xalqni o'zgina tinchlantirishga va 1916-yil 25 iyundagi mahalliy aholini front orti ishlariga safarbar qilish borasidagi imperator farmoniga itoat etishga qaratilgan edi. Chunki bu maqola Turkiston o'lkasi xalqining istibdod kishanlariga qarshi eng katta chiqishi 1916-yildagi iyun qo'zg'olonidan keyin nashr qilingan edi. Sababi, chor hukumatining 1916-yil 25 iyunda e'lon qilingan "Urush kechayotgan yerlarda mudofaa va harbiy aloqa inshootlarini qurish, shuningdek, davlat mudofaasi uchun kerak bo'lgan barcha boshqa ishlarni qilish uchun rus bo'lmagan aholining erkak qismini jalb qilish to'g'risida"[4:223] gi farmoni bo'ldi.

Yuqoridagi farmonga ko'ra, asosan hozirgi O'zbekiston hududlarida yashovchi va yoshi 19 dan 31 gacha bo'lgan 200 mingdan ziyod erkak mana shu ishlarga safarbar qilingan. Kamiga qishloq xo'jalik ishlari eng "qaynab" turgan vaqtda bunday farmonni e'lon qilinishi xalqni g'alayonga keltirgan edi. O'lkada bir zumda front orti ishlariga chaqiriluvchilarning ro'yxatlari tuzila boshlandi, aholiga front ortidagi ishlarga safarbar qilinganlar 3 oylik muddatda qaytib kelishlari, bu vaqtga qadar ularning ro'zg'orlari barcha zarur narsalar bilan ta'minlanishi va'da qilindi. Mahalliy hukumat vakillari yuqoridagi safarbarlikni boylik orttirish vositasiga aylantirib yuborishdi. Boylarning farzandi ma'lum pul evaziga qutulib qolar, kambag'allar esa yakkayu-yagona boquvchisidan ham ayrilar edi. Bunday adolatsiz vaziyat kuchli norozilikni keltirib chiqardi». Mardikorlikka chaqiriq to'g'risidagi farmonning qabul qilinishi aholi orasida qonli voqealarga olib keldi. 1916-yil 4 iyulda dastlab Xo'jand xalqi qo'zg'olon ko'tardi. 1916-yil 10 iyulga kelib esa Eski Marg'ilon, Qo'qon, Namangan, Andijon, Chust va boshqa hududlarda katta noroziliklar bo'lib o'tdi. 11 iyuldan 15 iyulga qadar Farg'ona viloyatining turli hududlarida chaqiruvga qarshi oshkora talablar bilan chiqishlar bo'lib o'tdi. 1916-yilning avgustida "Turkiston general-gubernatori Turkiston rayon muhofazasi bo'limi"

ma'lumotlari asosida podshoning mardikorlikka olish borasidagi farmonini ijro etish uchun jadidlarning ko'magiga tayanish haqidagi xulosaga qo'shildi. Shu sababli u jadidlar rahnamosi Ubaydullaxo'janing talabini qondirib, Andijon tumanboshisi lavozimidan olindi. Mardikorlikka olishda hamma ishlarni jadidlar rahbarlik qiluvchi "tuzem qo'mitasi" ixtiyoriga topshirildi. Toshkentdagi "Tuzem qo'mitasi" rahbarligiga Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevni, uning o'rinbosarligiga esa Munavvar qori Abdurashidxonovni tayinladi.

Abdurahmon Sayyoh tomonidan "Al-Isloh" jurnalida 1916-yil 1 avgustda nashr etilgan ushbu maqolada jurnal tahririyati xalqni imperator farmoniga itoat etishga chorlaganini ko'rishimiz mumkin. Insonlarning tabiati hamisha bir-birlari bilan birlashib yashashni taqozo qilgani sabab qishloqlar vujudga keldi. Xaloyiqlar guruh-guruh bo'lib, bir-birlariga yordam berib, muddaolariga yetmoqdalar. Ularning tabiati va mazhablari adolatli, zulmkor va har xil bo'lgani uchun Alloh taolo o'rtalarida o'rtamiyonalikni ushlab turish maqsadida payg'ambarlar va hukmdorlarni yuboradi. Ularning turli qarshiliklardan asraydi. "Ey, imon keltirganlar, Allohga va uning rasuli (s.a.v)ga bo'ysuninglar. O'zingizdan bo'lgan boshliqlarga bo'ysuning". Imperatorimiz tomonidan ushbu 2-yillik shiddatli urush maydonidagi qora xizmatlar bilan nishonalangan vatan do'stlarini dushmanga qarshi qahramon askarlarning saflariga chiqarish uchun o'rinlariga boshqa ishchilar olish borasidagi istaklari rahbarlar tomonidan shahar hokimlari vositasi bilan shayx Xovandi Tohur jome' sahnida amaldor qozilar, mingboshilar, ellikboshilar, mudarrislar, eshonlar va boshqalar jamlandilar. Musulmon va ruslardan barchasi 7000 ishchi olinishi aytilib, barchaga yetkazinglar, bu borada hukumat idorasi hamisha sizlar uchun ochiq, deb aytili. Yig'ilganlar bu ishni maslahatga qoldirdilar. Bu ish nuroniylar tomonidan tinglaguvchilarning qiyofalari o'zgarimasdan ularga zahmat keltirmas darajada tadbir qilishlari iltimos qilindi. Chunki vatanni muhofaza etish hamma fuqaroga lozimdir. Bundan bo'yin tovlashimizning oqibati kechagi voqeadir. Kechagi voqea bo'yin tovlashdan emas, balki rahbarlar bilan muomala odobini bilmaslik oqibati bo'lsa ham, natijasi yaxshi bo'lmadi. Itoat etishimiz bilan biz bir qator buyruqlarni bajaramiz. Dastavval, Allohning "Rahbarlaringizga itoat eting" degan buyrug'ini bajaramiz. Ikkinchidan, "O'zingizni o'z qo'lingiz bilan halokatga uloqtirmang" oyatiga xilof etmagan bo'lamiz. Uchinchidan, podshohimizning farmonlarini qadrlashimizni o'zgalarga bildiramiz. So'ngra, 50-yil davlati soyasida yashaganimiz podshohga sadoqatimizni bildiramiz... Endi, podshohga sadoqatli ekanligingizni namoyon eting, tarix zarvaraqlarida qolish uchun bu buyruqqa itoat etishga g'ayrat qiling. Farzandlaringiz, molingiz va barcha millatdoshlaringizni turmush tarzini barqaror eting. Shu vaqtga qadar, ulamolimiz tomonidan bu buyruqqa itoat etishga chorlab biror bir maqola kelarkanmi, deb umid bog'layotgandik. Oxiri, o'z iqtidorimizga yarasha biroz fikr aytmoqqa jazm qildik.

1916-yilgi qo'zg'olon ma'rifatparvarlarning g'oyaviy qarashlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. U milliy-ozodlik harakatining avj olishi, milliy mustaqillik qarashlarining keng quloq yoyishiga sabab bo'ldi. Jadidlar bu vaqtda mustamlaka hukumatining beboshligini oshkor etishda o'ziga xos siyosiy yo'l tutdilar. Ular "mardikor olish borasida yerli mahalliy qo'mitalar vositasida qo'zg'olonchilarning erkinlikka intilishlarini qo'llab-quvvatlashdi, kuch va imkoniyatlaridan kelib chiqib, urush ortidagi mardikorlar taqdirini yengillashtirish, hukumatning ta'minot borasidagi beboshlik va zo'raonliklarini bekor qilish uchun barcha choralarni ko'rdilar"[5:242-243].

Abdurahmon Sayyoh Turkiston o'lkasida bo'lib o'tayotgan siyosiy mojarolarga e'tiborsiz qarab tura olmaganligini, u nashr etib turgan maqolalarda o'z asosini topgan. Maqolalar siyosiy tuzumni ma'qullash ma'nosida yozilganligi jurnalning bekor qilinishi mumkin bo'lgan qismatidan havotirlangan holda nozik siyosiy yo'l tutganlaridan bo'lsa kerak.

Abdurahmon Sayyohni ijodini o'rganish davomida 1917-yil 1 apreldan boshlab, hurriyat haqida ko'plab maqolalarni nashr etganiga guvoh bo'lamiz. Shu mazmundagi maqolalardan biri "Yashasin hurriyat"[6:812-817] nomli maqola bo'lib, unda hurriyatni ikki qismga ajratib izohlanadi. Birinchisi, malakiy hurriyat, ikkinchisi, diniy hurriyat. Bu yerdagi malakiy hurriyat davlat, millat erkinligi ma'nosida bo'lsa, diniy hurriyat esa, dini mahkam tutib, uni bid'at va xurofotlardan holi qilib, uni zamon saodatiga xizmat qilishini dalillashdan iborat deb izohlaganlar. Shu nashrdagi Ibrohim Tohiriyning "Hurriyat"[6:818] nomdagi maqolasida "Millatlar haq hurriyatni ilmlar va maorif nuri barakasida toparga musharraf bo'lurlar", deb hurriyatni talqin etadi. Shu sabab muallif maqolasida Samarqand, Xo'jand, Buxoro, Toshkent shaharlaridagi madrasalardagi ta'lim jarayoniga alohida urg'u berishni ta'kidlaydi. Shu bilan birga inson huquqi va davlat huquqi qonunlarini hamma tushunishini ta'kidlab o'tadi. Abdurahmon Sayyoh esa jurnalning bir qator (1916-yil, 8,9,10,11,12,13,16) sonlarida "Diniy hurriyat" nomli maqolalarni nashr qilgan.

Xulosa. Abdurahmon Sayyoh maqolalarida insonlarning kelajak orzu-umidlari haqidagi qarashlari axloqiy g'oyalari bilan chambarchas bog'liq tarzda ma'naviy-falsafiy jihatdan tahlil qilinib, inson o'z ruhiyatini to'g'ri tarbiyalashi orqali jamiyat muammolarini hal qilishi va hayot haqiqatini anglab yetishi mumkin degan xulosalarini ijtimoiy bilish nazariyasi sifatida e'tirof etilgan. Uning ta'limotidagi insoniylik, insonparvarlik masalalarida islom dini bilan uyg'unlikning umuminsoniy ma'naviy xarakteri alohida ahamiyatga ega deb hisoblangan.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi jadid ma'rifatparvarlarining axloq masalalarini ilgari surishda Abdurahmon Sayyoh ham Markaziy Osiyo tarixini mufassal yoritish maqsadida jurnalda bir qator tarixiy maqolalar nashrini tizimga soladi. Islom tarixiga oid maqolalarda ilk Islom davridan to' tadqiq etilayotgan vaqtgacha muddatni o'z ichiga olgan bo'lib, Abdurahmon Sayyoh bunda islom olamida mashhur shaxslar hayoti va ijodiy faoliyatiga alohida e'tibor qaratgan.

ADABIYOTLAR

1. Togan Zeki Velidi, 1999: *Hatiralari: Turkistan ve Diğ er Müslüman Doğ u Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* [Reminiscences: National and Cultural Struggles of Turkestan and other Muslim Eastern Turks], Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 3rd. ed. 150 p.
2. Ал-Ислож. – Тошкент, 1916. – № 10. 344. б.
3. Ал-Ислож. – Тошкент, 1916. – № 15. – 480.б.
4. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2 – жилд. – Т.: Фан, 1994. – 320 б.
5. Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века: Автореф. дис. докт. ист. наук. – Т., 1994. –245 с.
6. Ал-Ислож. – Тошкент, 1917. – № 7. – 840 б.